

Dinî Bir Tutum Olarak Ötekine Yaklaşımın Kur'anî Temelleri

Doç. Dr. İsmail ÇALIŞKAN*

Özet

Bu çalışmada, Kur'an'ın dinî ötekine ilişkin yaklaşımının genel ilkeleri belirlenmeye çalışılacaktır. Bu düzlemde hareketle öteki din ve inanç mensupları ile ilişkilerde nasıl bir perspektif elde edilebileceği araştırılacaktır. Bu araştırmanın Kur'an açısından en temel kavramları, İslam'ın en mükemmel din olduğu ve kurtuluşun bireysel bir olgu olduğudur. Ulaşılan bulgular sonuçta toplu olarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: dini öteki, mükemmel din, kurtuluş/felâh, hak-batıl, ehl-i kitap, savaş

Abstract

This paper will study to determine the general principles of approaching of the Quran towards the religious other. From this point of view it will search what kind of a perspective can be obtain for attitude towards other people belonging to the other beliefs and religions. The basic notions of this paper which obtained from the Quranic perspective are that Islam is the perfect religion and the salvation is a fact of individual. The results will be evaluated at the conclusion.

Key Words: religious other, perfect religion, salvation/falâh, right-superstitious, ahlu'l-kitâb, war

Giriş

Dinlerin ve insanların birbiriyle içli dışlı oluşları, birçok soruyu ve sorunu beraberinde getirmiştir. Bunlardan bir kaçına bakalım: Doğru ya da doğruya götüren din tek midir, birden çok din var, peki hangisi doğru? Eğer sadece bir din doğru ise öteki dinlerin konumu nedir, onların mensuplarının durumu, özellikle ahiretteki kur-

tuluşu, ne olacaktır, kurtuluş onlar için de geçerli midir? Ötekiyle barış ve bir arada yaşama hangi esasa dayalı olabilir? Son zamanlarda üzerinde hararetli tartışmaların yapıldığı dini dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuğa ilişkin bütün soruları buraya taşımadan ve bu yaklaşımlardan her hangi birini tercih etmeden sadece Kur'an verileri çerçevesinde, katkı sağlayacağını umduğumuz bazı noktaları tartışmaya ve tahlil etmeye çalışacağız.

I- Kur'an'da 'Dini Öteki'nin Adlandırılması

'Öteki' ya da 'dini öteki'yle bir arada yaşama konusu, kadim bir sorundur. Günümüzdeki çalışmalarda bu konu, çağdaş bakış açısı ve kavramsallaştırmayla yeni bir biçimde ele alınmaktadır. Dolayısıyla bu sorunun Kur'anî çerçevesini ve çözümünü bulmak pek zor olmayacaktır. İslam literatüründe 'öteki' anlamında tek bir kavram yoktur. Belki mil-el-nihâl, ilahi-gayr-i ilahi, hak-batıl, peygamberi/semavi/-beşeri/vad'î/aradî, kitaplı-kitapsız, muharref-gayr-i muharref vb. din tasnifleri¹ bir ölçü olarak alınabilir. Kur'an'da ise böylesi bir ayırım yoktur. Bir tarafta İslam, karşısında ise çeşitli adlarla anılanlar (*kâfir*, *müşrik*, *münâfik*, *Ehl-i kitâb* vb.) yani onun dışındakiler vardır. İslam, 'Allah'ın dini' ve 'hak dini' olarak takdim edilmektedir. Bu noktayı biraz açmakta fayda vardır.

Kur'an, ne önceki peygamberleri birbirinden ayrı ve habersizmiş gibi göstermiş, ne de Hz. Muhammed'i öncekilerden farklı bir çıkış olarak takdim etmiştir. Bütün peygamberlerin temsil ettiği evrensel dini hakikat olan *Allah'ın Dini*² geçmiş ve gelecekte insanlık için yegâne kurtuluş yoludur.³ Ayrıca o, aynı kaynaktan gelmiş olmasına rağmen zamanla farklı bir yapıya bürünen Yahudilik ve Hıristiyanlığı, kendi tarihsellikleri içinde hakikat olarak kabul etmiş, nüzul dönemindekilere ise hakikat olarak değil ama dinsel ve sosyolojik realite (vakia) olarak değer vermiş ve tanımıştır. Kısaca İslam dışındaki yanlış ya da batıl dinler, Allah nezdinde geçerli olmadıkları bildirilmek kaydıyla⁴ din olarak tanınmış ve ilişki kurulmuş-

¹ Bkz.: Ebu'l-Feth M. b. Abdu'l-Kerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, (tah.: M.Seyyid Kilanî), Beyrut 1961, 37; Filibeli Ahmet Hilmi, *Tarih-i İslam*, İst. 1326, 61; A. Hamdi Akseki, *İslam; Fitri, Tabii ve Umumi Bir Dindir*, İst. 1943, X, 346; Mehmet Şemseddin (Günaltay), *Târih-i Edyân*, İst. 1338, I,34; Abbas Kerare, *ed-Dîn ve's-Şehâde*, 2. bas., Mısır 1952, 66; Mehmet Taplamacioğlu, *Din Sosyolojisi*, Ank. 1983, 91; Yümnî Sezen, *Sosyoloji'de ve Din Sosyolojisi'nde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İst. 1990, 171, 224.

² 4 Âl-i İmrân 83; 5 Maide 48; 21 Enbiya 25; 22 Hac 78; 24 Nûr 2; 40 Mümin 78; 42 Şûrâ 13; 46 Ahkâf 9.

³ 2 Bakara 112, 130-33; 3 Ali İmran 19, 52, 67, 85; 4 Nisa 12, 22.

⁴ Kadî Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bakillanî, *Kitâbu Temhîdî'l-Evâil*, I. bas-
kı, Beyrut 1987, 387.

tur. Bu duruma Kur'an'ın nüzulünden sonra ortaya çıkmış dinleri/dini inançları da dahil edebiliriz. Kısaca o, öteki dinleri vakıa olarak tanır, dışlamaz ve ilişki kurar. Ona göre gerçek (*hakk*) bir tanedir ve o da Allah'dır, dolayısıyla O'nun gönderdiği de haktır. Bunun karşısındaki ise gerçek olmayanı (*bâtıl*) temsil etmektedir.⁵ Bu nedenle ilk bakışta karşıt gurupta yer alanlar Yahudiler (*ellezîne hâdû, el-yehûd*), Hristiyanlar (*en-nasârâ*) (veya ikisi birlikte *Ehlu'l-kitâb*), müşrikler, Mecusiler, Sabiiler'dir. *Kâfir* kavramının kapsamı da duruma göre değişebilmektedir. 'Biz, ben' 'siz, onlar' gibi zamirlerle de ayrıma gidilmektedir. Şu ayette saydığımız isimler hep bir arada yer almıştır.

İnananlara, Yahudilere, Sabiilere, Hristiyanlara, Mecusilere ve müşriklere gelince, Allah kıyamet günü onlar arasında hükmünü verecektir. Çünkü Allah her şeye tanık olmaktadır. (22 Hac 17)⁶

Münafık/lar/a (*el-münâfik*) ise, Allah nazarında *müslim* olma vasfını kazanamamışlar ama şeklen müslüman gözüktüklerinden öteki olmaktan kurtulan insanlardır. Toplumsal düzeni bozma girişimlerine karşın uyarılmaları onların 'görünüşte' öteki olmadıkları anlamına gelir.⁷ Öyle anlaşılıyor ki, öteki olarak kabul etmekte en büyük tereddüt münafık konusunda vardır. Bu da münafıklığın tabiatından kaynaklanmaktadır.

Yukarıdaki ayete dayanarak müfessirler, dinin altı tane olduğunu söylemişlerdir.⁸ Doğrusu biz isimlerden hareket etmediğimiz için bu sayıya itibar etmiyoruz. Çünkü Kur'an açısından ben/biz ve öteki(ler) ayrımının temel belirleyicisi sahih imandır. Taraflar ise en genel tasnifle, müminler/inananlar ve kafirler/inkarcılar, müslümanlar ve müslüman olmayanlardır.⁹ Yani Kur'an, dinlerin kendisine değil, bireyin dinî tutum ve davranışlarına göre pozisyon alır. Buna göre Kur'an'da Yahudiler, Hristiyanlar, müşrikler, kafirler ve münafıklar hakkında her türlü hükmü verebilecek ifadeler mevcuttur. Haklarında doğrudan ve açık hitaplar olmayan Sabiiler ve Mecusiler'i de buraya dahil edebiliriz. Ayetlerde yer alan ilgili tüm kavram ve konular, bu guruplardan birinin tutumunun biçimini açıklamaya matuftur. Bizce en gerçekçi olanı budur. İnanç merkezli bu ayrım, sadece teorik değil hem dünya hem ahirette bir ilkedir.¹⁰ Kur'an'ın davranışlara göre tasnifi, nüzulünden sonra ortaya çıkabi-

⁵ 22 Hacc 62; 31 Lokmân 30.

⁶ Bakara suresi 62. ayette Mecusilere, Maide suresi 69. ayette de Müşriklere ve Mecusilere yer verilmemiştir.

⁷ 4 Nisa 138-39.

⁸ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut 1990, XXIII,17.

⁹ Örnekler için bkz.: 6 Enâm 50; 13 Ra'd 16; 35 Fatır 19-22; 40 Mü'min 7-10, 58; 42 Şura 22; 93 Duha 6-7.

¹⁰ 6 Enâm 136-38; 9 Tevbe 28, 113; 28 Kasas 64.

lecek bütün dini inançları ve onların mensuplarını da bu çerçeveye yerleştirme kolaylığı sağlamaktadır. Bu bakış açısı, çağdaş koşullarda İslam'ın diğer dinlere yaklaşımında teolojik temel olarak alınabilir.

II- Dinde Teolojik ve Tarihsel Dönüm Noktası: Tamamlanma ve Kemale Erme

Kur'an'ın başka din mensuplarına karşı tutumuna geçmeden önce bu tutumu belirleyici olduğunu düşündüğümüz 'dinin tamamlanması ve kemale ermesi' meselesine değineceğiz.

... Bugün kafirler dininizden ümit kesmişlerdir. Artık onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün size dininizi kemale erdirdim (ekmeltu lekum dinekum), üzerinize nimetimi tamamladım (etmemtu 'aleykum ni'meti) ve İslam'ın sizin için din olmasına razı oldum ... (5 Maide 3)¹¹

Görüldüğü gibi ayette *Allah'ın Dini'nin* yapısal açıdan **tamamlanmış** ve **mükemmel** olduğu açıklanmaktadır. Tamamlanma teolojiktir, çünkü hadisenin gerçekleşmesi beşeri müdahalenin dışındadır. Ayetteki her iki fiilin de Allah'a ait olması bu durumu gösterir. *Elyevme* ifadesi ise, bu hadisenin belli bir tarihte meydana geldiğine işaret etmektedir. Ayetin içeriğini kavrayabilmek, böylece 'tamamlanma' ve 'kemale erme' ile ne kastedildiği açıklığa kavuşturulabilmek için, sebebi nüzülü, nüzul dönemini, iç ve dış bağlamını tespit etmek gerekir. Rivayetlere göre ayet, Veda Haccı sırasında Arafat'ta inmiş, ondan sonra bir daha ahkam içerikli ayet inmemiş ve Hz. Peygamber seksen bir gün yaşamıştır. İlgili bütün rivayetleri sıralayan Taberî, ayetin veya surenin Medine'de indiğini söyleyen rivayetin sened bakımından makbul olmadığını da belirtmiştir.¹² Rivayetler bir yana onun son inen ayet veya ayetlerden biri olduğu, kendi içeriğinde (dinin tamamlandığının ilanı) zaten vardır.

Ayetin indiği ortamın şartlarına (dış bağlam) gelince, bilindiği üzere Hz. Peygamber'in Veda Haccı hicretin 9. yılında (m. 632) yapılmıştır. O ana kadar İslam, büyük oranda Arap yarımadasına yayılmış, Mekke müşriklerden ve her türlü şirk unsurdan temizlenmiş, kadim ibadet mahalli olan Kabe asli konumuna (*beytullah: Allah'a ibadet edilen ev*) kavuşmuş, din olarak İslam'ın sistematik unsurları ve temel esasları karara bağlanmış, müslümanlar bir dine bağlı

¹¹ Benzer içerikli ayetler için bkz.: 5 Maide 6; 6 Enam 115; 8 Enfal 7-8; 9 Tevbe 32-33, 48; 10 Yûnus 82; 16 Nahl 81; 24 Nur 55; 48 Fetih 28; 61 Sâff 8.

¹² Rivayetler için bkz.: Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1988, cüz VI, 78-88. Ayrıca bkz.: Ebu'l-leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî, *Bahru'l-Ulûm*, (tah. Komisyon), Beyrut 1993, I, 416; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Kahire 1400, II, 12.

oimanın (ümmet) ve birçok olumsuzluğa rağmen sosyal ve siyasal bir teşekküle (devlet) kavuşmanın mutluluğunu yaşama hakkı elde etmişlerdi. Bu fotoğraf göz önüne alınınca, 'dinin ve nimetin tamamlanması' mesajı ile Hz. Peygamber'in veda hutbesinde verdiği mesaj ve her iki metin arasındaki ilişki daha iyi kavranılabilir. Böylece 'sünnet olarak kabul edilebilecek sözlü hadisler'in tamamlanmış olduğunu da söyleyebiliriz.

Metindeki *etmemtu* ve *ekmeltu* fiilleri, 'en üst ve son noktaya varmak'¹³ anlamındadır.¹⁴ 'Bir şeyin tamamlanması (*temâmu's-şey*), kendisi dışında bir şeye ihtiyaç duymayacak bir konuma ulaşması'; 'bir şeyin kemale ermesi (*kemâlu's-şey*) ise, ondan gaye neyse onun elde edilmesi'dir.¹⁵ Buradaki tamamlanmanın *dîne* taalluk ettiğinde şüphe yoktur. *Dîn* kelimesinin isim tamlaması (*dînekum*) şeklinde gelmesi, doğrudan vahyin muhataplarının benimsedikleri ve yaşadıkları dini kastettiğini, hemen ardından gelen *ve radîtu lekumu'l-islâme dînen* ifadesi ise tamamlanan dinin, İslam olduğunu göstermektedir. Bir başka karine de *ni'mettir* ve onu Allah doğrudan kendisine nispet (*ni'metî*: nimetim) etmiştir. Böylece dinin (İslam) bir nimet olduğu ve Allah tarafından bir lütuf olarak bahşedildiği ifade edilmek istenmiştir. Bu kelime, bir çok yorumun aksine, *dînekum*deki *dîni* tekid etmektedir. Dolayısıyla 'Size dininizi tamamladım ve böylece nimetimi de tamamlamış oldum'¹⁶ şeklinde anlamak en doğru seçenektir ve vurgulanmak istenen tamamlanmanın mantığına da uygundur.

Şu halde tamamlanma, önceki peygamberler aracılığıyla tebliğ edilen dinin parçalanmaya, bozulmaya ve unutulmaya yüz tutmasının ortadan kaldırılması ve zamanın şartlarına göre bütün aşamaları tamamlayarak nihai noktaya ulaşmasıdır. Bu durum, dinin, artık başka bir peygamber aracılığıyla yeniden ve daha ileri tekâmül şekliyle tebliğ edilmeyeceği demektir. Doğal olarak peygamberler silsilesi ve vahiy sürecinde ihtiyaca binaen yeni hükümler indirilmiş, nihai noktaya ulaşıldığında din bütün esaslarıyla ortaya konulmuş, gerekli tüm buyruklar iletilmiştir.¹⁷

¹³ Ebu'l-Fadl Cemaleddin M. b. Mukrim İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut 1994, XI,598-99, XII,68-69.

¹⁴ 6 En'âm 38, 115; 24 Nur 55; 61 Saff 9; 48 Fetih 28; 9 Tevbe 36 ayetleri de bu bağlamda değerlendirilebilir.

¹⁵ er-Ragib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986, 100, 664.

¹⁶ Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmiz't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil*, Beyrut 1947, I,605.

¹⁷ Açıklamalar için bkz.: Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân* (yazma), Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, no: 40, vr. 782^a.). Ebu'l-Hasen Abdulcebbâr b. Ahmed b. Kadı Abdulcebbâr, *Tenzihu'l-Kur'ân 'ani'l-Metâin*, Beyrut ty., 110; Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Dîni Çoğulculuk*, İst, 1995, 107-108.

Tamamlanmaya ilişkin bir de peygamberlerin dilinden aktarılanlar vardır. Hz. İsa şöyle demiştir: "Sanmayın ki ben şeriatî (*nomos*) veya peygamberleri yıkmaya geldim. Ben onu (şeriatî) yıkmaya değil tamamlamaya geldim".¹⁸ O'nun bu sözünü, hem kendi zamanına kadar devam eden peygamberler silsilesinin o an için tamamlanmasına ve hem de nübüvveti dönemindeki kısa vadeli tamamlanmaya yoruyoruz. Hz. Peygamber'in "Ben güzel ahlakı (*husne'l-ahlâk*) tamamlamaya geldim"¹⁹ sözü de bu çerçevede değerlendirilebilir. Dolayısıyla her iki sözü, Kur'an'ın 'dinin tamamlanması'nı anlatan ayetiyle telif etmek mümkündür. Gerek önceki ümmetler ve peygamberler hakkındaki ayetler ve gerekse burada dillendirdiğimiz nebevi sözler bize gösteriyor ki, Allah'ın dini ve vahyi peygamberler aracılığıyla dönemselsel anlamda tamamlanarak nihai noktaya varmıştır.

Dinin tamamlanmasını ikinci olarak, peygamberler döneminin sona ermesi ile değil de, Hz. Muhammed'in vahiy almaya başlamasından itibaren bitmesine kadarki süre ile açıklanabilir ki buna, 'kısa vadeli tamamlanma' diyebiliriz. Kısaca, dinin aslını oluşturan iman ve ibadetler kesin ve net bir biçimde açıklanmış, ahlak ve muamelat/hukuk alanlarında ise temel esasları oluşturacak ilkeler belirlenmiş ve örnekleme yöntemiyle bu ilkeler yerleştirilerek nasıl hüküm verileceği gösterilmiştir. Bunun ötesinde yeni düzenlemeler yapmak insana bırakılmıştır. Tabi ki bu rast gele ve keyfi uygulamaların yapılabileceği anlamında değil, salim aklın ve temel metinlerin (Kur'an ve sahih hadisler) egemenliğinde yürütülecek bir faaliyettir. Tabiri caizse Allah insana güvenerek ahlaki ve hukuki teşriyi ona bırakmıştır. Devam eden yaratmaya paralel olarak insan hayatı, gün be gün değişerek ve gelişerek yeni biçimler almaktadır. Dolayısıyla sosyal, siyasi vs. alanlarda yeni ahlaki prensiplere, hukuki hükümlere ve fikirlere ihtiyaç duyulması normaldir.²⁰ Nitekim ayetin inişine kadar problemlerinin hallini vahiyden bekleyen sahabe, artık dini ve dünyevi işleri Kur'an ve Peygamber'in tesis ettiği esaslara dayanarak düzenlemeye başlamıştır.²¹

¹⁸ İncil, Matta, bab 5, ayet 17.

¹⁹ İmam Malik, *Muvatta*, Husnu'l-hulk, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II,381.

²⁰ 'Tamamlanmadan sonra durağanlık ve donuklaşma mı başladı, eğer böyle ise bu insan fitratına ve toplumsal gelişme olgusuna aykırı olmaz mı?' gibi sorular için deriz ki, dinin bütün alanlar ile ilişkisinde gelişme, ilerleme ve olgunlaşma devam etmektedir. Din, esaslarını muhafaza etmek kaydıyla, insanın bireysel ve toplumsal gelişmesine paralel olarak tali konularda (*furû'ât*) gelişmeye devam eder. Din, dünya görüş(ler)ünün üretilmesine ve çağdaş gelişmeler karşısında açılımlar sağlanmasına engel değildir.

²¹ Krs.: Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Kahire, trs., VI,154-67; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İst. 1989, II,464; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, (çev.: C. Koytak, A. Ertürk), İst. 1996, I,215 (dipnot: 120); Halis

Kur'an'ın son vahyi temsil etmesi ve tamamlanmış dini tesis eden temel metin oluşu, 'dinî öteki' ile olan ilişkilere ve onlar hakkında verilecek kararlara metinden bakmamız konusunda bir avantajdır. Zira o, teolojik bakımdan en olgun kararı içermektedir. "Sana da geçmiş kitapları tasdik eden ve onları koruyan Kitabı hak ile indirdik. Onların aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Onların arzu ve heveslerine uyararak, sana gelen haktan sapma..." ayeti (5 Maide 48), onun bu konumuna belirlemektedir. Araştırmamızın bundan sonraki aşamasını işte bu nokta oluşturmaktadır. Şu halde, tamamlanmış ve hakikatin temsilcisi (Hak dini veya Hakk'ın dini) olarak görülen bir dinin zorunlu iki sonucu vardır: O, kurtuluş vadeden ve ikincisi de evrensel bir dindir. Onun evrensel oluşu hem ayetlerin hem olgunun delaleti ile sabittir. Zira vahyin kesilmesi (bir daha vahyin gelmeyecek oluşu) ve dinin kemale ermesi, zımnen dinin yatay ve dikey evrenselliğini gösteren ipuçlarıdır. Bu nedenle, 'Seni, alemlere rahmet olarak gönderdik', 'Seni, bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik' ve "Muhammed... Allah'ın elçisi ve nebilerin sonuncusudur."²² gibi ayetler, haklı olarak evrensellik ifade eden kanıtlar olarak görülmüştür.

III- Kur'an'ın Diğer İnanç Mensuplarına Yaklaşımında İlkeler

Dinî ötekine yaklaşıma ve onlarla kurulabilecek ilişkiye dayanak olacak birçok ayet vardır. Kanaatimizce bu konuda sağlıklı bir sonuca varabilmek için, tek tek verilerden hareket etmek yerine öncelikle genel ilkelere dayanmak gerekir. Yukarıda Kur'an'ın İslam'ı en doğru (*hakk*) ve en mükemmel din olarak takdim ettiğine değindik. Dinin bu takdimi, bu günkü anlamda bir dışlayıcılık mıdır, yoksa diğer inançlar için kapsayıcı bir teori üretilebilir ve bir çoğulculuğa imkan verir mi? Ona göre ötekine yaşama hakkı var mıdır, varsa hangi çerçeveye yerleştirilmiştir? Ötekinin uhrevî konumu hakkındaki yargı tek boyutlu mudur? Esasında konu çok karmaşık ve içinden çıkılmaz değildir. Çünkü Kur'an söylemlerinden ve vahiy döneminde yaşanan tecrübelerden yaşanabilir nazariyeler üretmek, hiç de zor değildir. Yukarıdaki sorulara cevap olabilecek bir teori, aynı zamanda Kur'an'ın genel din tasavvurunun bir parçasıdır. Belki biz onun sadece ötekine bakan yönüne ilişkin bazı esasları ortaya koyabiliriz.

Albayrak, "Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'an'da Din Kavramı", *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1993, 289.

²² Sırayla: 21 Enbiyâ 107; 34 Sebe 28; 33 Ahzab 40.

A- Genel İlkeler

'Öteki' söz konusu olduğunda en başta insana bakış akla gelmelidir. Zira bu mevzu dini olmaktan önce insanidir. İslam cinsiyet, ırk, sosyal ve siyasi konumu gözetmeksizin insanların yaratılmış varlıklar ve Allah'ın kulları olmaları bakımından hepsini eşit kabul eder. Onların Allah'a yakınlığı ya da katındaki değerleri ise yaratıcıya olan imanlarının derecesi ve kulluk üzere istikametleri oranındadır (Hucurat 13). Bu noktada bireysel farklılıklar (ferdi yapı (*şâkile*), etnik köken, diller²³ vs.) meselesi karşımıza çıkar ki bu, ontolojik olarak insanın herhangi bir dahli olmayan yani muradı ilahiye taalluk eden bir husustur. O halde, bir varlık olarak insanı bu zaviyeden görmek ve şerefini muhafaza etmek Kur'anî bir ilkedir.²⁴ Buradan çıkan bir başka ilke de, başkasını olduğu gibi kabul ederek üstünlük ve fazilet iddiasını terk etmektir. Faziletli olmaya çalışmak ama kimin daha faziletli olduğu konusunda yargıda bulunmamak, insani bir görevdir. Zira müminin önünde, ister bireysel farklılıklar ister fazilet konusunda olsun Allah'ın takdir ettiğini kabul etmemek gibi bir seçenek yoktur. Bu görüşlerin özeti niteliğinde olan ve dinlerin bir arada yaşamasına katkı yapacak en ideal yaklaşım şudur: "Allah'ın emrine saygı, yaratılanlara şefkat/sevgi göstermek (*ta'zîm li emrillâh, şefkat alâ halkillâh*)."²⁵

Kur'an'ın İslam dışındaki dinleri vakia olarak kabul ettiğini söylemiştik. Bu öteki dinlere bakışın dünyevi yansımasıdır. Ayrıca Allah, kendi nurunu ve gönderdiği dini en iyi şekilde açıklayacağını, insanlara ideal örnek olacak şekilde peygamberi aracılığıyla göstereceğini birkaç defa tekrarlar.²⁶ Buna karşın, 'onların hepsini ortadan kaldıracamız' gibi ifadeler yer almaz. Şu halde O, dinini ve nurunu tamamlamak isterken aynı zamanda karşıt oluşumların varlıklarının devamına müsaade etmiştir.

Farklılıkların yaratılıştan gelen insani karakterli oluşu yanında Allah'ın insanları tek bir ümmet yapmak istememesi, farklı zamanlarda farklı şeriatlar göndermesi, her kavmin bir yol göstericisinin olduğunu ifade etmesi²⁷ de farklı dinlerin varlığına müsaade edildiğini, fakat bunun meşru olarak kabul anlamına gelmediğini gösteren başka bir kanıttır. "Her birinize bir yol ve yöntem belirledik"²⁸

²³ 17 İsrâ 84; 49 Hucurat 13;30,Rum 22.

²⁴ 5 Maide 32.

²⁵ A. Hamdi Akseki, "Din-i Tabii ve Din-i Umumî I-II", *Sebîlu'r-Reşâd*, cilt: 15, sayı: 307-308, İst. 1334-1335, 239 ve 358.

²⁶ 9 Tevbe 32-33; 48 Fetih 28; 61 Saf 9.

²⁷ 2 Bakara 213, 253; 5 Mâide 48; 6 Enam 35, 107-108, 112, 137, 149; 11 Hûd 118; 10 Yûnus 19, 47, 99; 12 Yûsuf 103; 13 Rad 8; 16 Nahl 9, 36, 63, 84, 89, 93; 22 Hac 40; 28 Kasas 75; 40 Mümin 5; 42 Şûrâ 8; 43 Zuhuf 33.

²⁸ 5 Maide 48. Ayrıca 2 Bakara 148.

ayeti çeşitlilik ve farklılığın Tanrı iradesi dahilinde cereyan ettiği fikrini destekleyen ayetlerden biridir. Her ne kadar ayet daha çok önceki ümmetlere göndermede bulunuyorsa da, aynı zamanda merkezde *ed-dîn* (İslam) olmak kaydıyla, anlayış, yaşam tarzı ve zamanın ihtiyaçlarına göre dinden istifade ve dini sosyal hayata yansıtma Muhammed ümmeti arasında farklılıklar olabileceği çıkarımını yapmamıza engel olmaz. Bu teolojik temele göre, öteki dinlerin yaşama haklarını tanımak kaçınılmazdır; 'dinî öteki'ni ve İslam içindeki farklılıkları yok saymak ve ortadan kaldırmaya kalkışmak ise *sünnetullâha* uymaz. En azından onlarla birlikte yaşama yolları aranmalıdır. Son olarak şu ayeti zikrederim:

Sen hatırlat, öğüt ver; çünkü sen sadece bir öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba değilsin. Bununla birlikte her kim yüz çevirecek ve inkar edecek olursa, Allah onu en büyük azaba uğratacaktır. (88 Gâşiye 21-24)²⁹

İnsanilik ve ilahi otoritenin iradesinin tecellisi ile uyum sağlayan başka bir prensip de inançlara saygı ve hakaret etmeme prensibidir. Müminlere uyarı tarzında gelen, '(müşrik de olsa) ötekinin ilah vb. kutsallarına sövmeme, tabir-i ahar ile onların kutsalına saygı gösterme (ilişmeme)' (6 Enam 108) uyarısı bu ilkeyi tesis içindir. Şüphesiz buraya İslam dışındaki bütün inançları dahil etmek gerekecektir. Bu ilke, başkalarını Allah'a sövmekten veya hakaret etmekten uzak tutmayı hedeflemektedir.

İnanç özgürlüğünün korunması ilkesine gelince, kanaatimizce genel din politikasını açıklayan en dikkat çekici ayetler şunlardır:

Eğer Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin hepsi inanırdı. O halde sen yine de inanmaları için insanlara baskı mı uygulayacaksın. (Gerçek şu ki,) Allah dilemedikçe hiç kimse inanamaz. Böylece O, akıllarını kullanmayanları (inkar) pisliği içinde bırakır. (10 Yunus 99-100)

De ki: 'Gerçek Rabbinizdendir. O halde, kim dilerse inansın, kim de dilerse inkar etsin.' Ancak, biz zalimler için, duvarları kendilerini kuşatacak olan bir ateş hazırlamış bulunuyoruz... (18 Kehf 29)

Görüldüğü gibi, bireylerin kendi iradelerine bağlı olarak iman tercihinde bulunmaları (hürriyet) öngörülmektedir. Ayetlerin bağlamında bu tercihe beşeri müdahaleyi meşru kılacak herhangi bir ifade yoktur. Üstelik, tercihlerin değerlendirilmesi ve sonucunda oluşabilecek mükafat veya cezanın ilahi otoriteye mahsus kılındığı açıkça ifade edilmiştir. Bakara suresinin, "Dine/dinde zorlama yoktur. Doğru ile eğri birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tağutu reddedip Allah'a inanırsa, o, kopmaz sağlam bir kulpa yapışmıştır..." manasındaki 256. ayeti de bu fikri desteklemektedir. Genelde bir

²⁹ Başka ayetler için bkz.: 10 Yûnus 108; 27 Kasas 92; 30 Rum 44; 39 Zümer 41; 41 Fussilet 46; 45 Casiye 15.

restleşme ve ültimatom olarak değerlendirilen 'Sizin dininiz size benim dinim bana.'³⁰ önermesini bu prensiple uyum içinde anlamaya ve yorumlamaya engel olan nedir?

Kur'an'ın bu tutumu, insanlık tarihinin en büyük mücadele alanına (din özgürlüğü ve inançlara saygı) büyük bir katkı olarak kabul edilmelidir. Özgürlük için Hz.Muhammed öncülüğünde mücadeleyi öngörmüş bir dinin, başkalarının dinini ve inancını engelleyici, tahkir edici ve baskıcı olması düşünülebilir mi? Keza en zayıf döneminde, inananları, Hıristiyan olan Habeş kralı Necaşî'ye emanet eden bir dinî hareketin, farklı inanç mensuplarının özgürlüklerini görmezden gelebilir mi? Bu yüzden olsa gerek, mabed dokunulmazlığı gibi yer yer detaylara bile inilmiştir.³¹

Din özgürlüğü prensibinin en çarpıcı yönü, dinden dönme (*irtidât*) olgusu ve bunun karşısında Kur'an'ın tutumudur. Toplumsal dinamizmi ve statüğü bozan bir olgu (*fitne*) olması nedeniyle siyasi yönü de olan bu konuda, fıkhi ve kelami mülâhazaları bir kenara bırakarak sırf ayetler çerçevesinde diyebiliriz ki Kur'an, seçimi bireye, onun değeri ve uhrevî cezasını da Allah'a bırakmaktadır. İlgili ayetleri zikretmekte fayda görüyoruz:

... (Müşriklerin) gücü yetse, sizi dininizden döndürene kadar sizinle savaşmayı sürdürürler. Kim dininden dönüp inkarcı olarak ölürse, (iyi bilsin ki) dünyada ve ahrette amelleri boşa gitmiş olanlar işte bu gibilerdir. Cehennemlik olacak olanlar da bunlardır. Onlar orada ebedi olarak kalacaklardır. (2 Bakara 217)

Kim İslâm'dan başka bir din ararsa ondan asla kabul edilmeyecek ve o ahirette de zarar edenlerden olacaktır. İnandıktan, Peygamber'in hak olduğuna şahadet ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra, inkâra sapan bir milleti Allah nasıl doğru yola erdirtir? Allah zalimler gürhunu doğru yola iletmez. İşte onların cezaları, Allah'ın, meleklerin, insanların hepsinin laneti onların üzerindedir. Onlar bu (lanetin) içinde ebedî kalacaklardır. Kendilerinden ne bu azab hafifletilir, ne de yüzlerine bakılır. Ancak bundan sonra tevbe edip kendini düzeltenler başka. Şüphesiz ki Allah, çok bağışlayan ve çok esirgeyendir. (3 Al-i İmran 85-89)

İman edip sonra inkâr eden, sonra iman edip tekrar inkâr eden, sonra da inkârlarında ileri gidenleri Allah ne bağışlayacak, ne de doğru yola erdirtirecektir. (4 Nisa 137)³²

Elbette ayetler sosyal ve hukuki bir düzenleme yapmaya engel değildir. Ancak bunun insan hayatını sona erdirecek derecede olmayacağı anlaşılmaktadır.

Ötekiyle ilişkide aslolan barış olmasına rağmen gerektiğinde (özellikle saldırıya uğrama durumunda) savaşa izin verilmiştir.³³ Bu prensip mucibince müminlerin tam anlamıyla barış ortamını tesis

³⁰ 109 Kafirun 6.

³¹ 22 Hacc 40.

³² Diğer ayetler için bkz.: 3 Al-i İmran 106; 5 Maide 54; 16 Nahl 106-107, 196.

³³ 22 Hac 39.

ve muhafaza etmelerini emreden Kur'an (2 Bakara 208, 49 Hucurat 9-10), Allah'ın müminlere savaş açmayan ve onları zulüm yapmayanlara iyilik yapmayı ve adil davranmayı engellemeyeceğini ilan eder (60 Mümtehine 7-8). Askeri gücü artırmak bile saldırgan ve savaş taraflısı olanları caydırmak amaçlıdır. Keza barış daima savaşa tercih edilmelidir.³⁴ Buradan şu önemli sonucu çıkarabiliriz: Din ayrılığı savaş nedeni değildir, olmamalıdır; her türlü medeni şartta öteki ile birlikte yaşamak imkanı araştırılmalıdır; aradaki anlaşmazlık veya sorunlar anlaşmalarla giderilerek karşılıklı güven ortamı yaratılmaya çalışılır ve müminler bu ahitleşmeye sonuna kadar uyarak onu ihlal edecek hareketlerden kaçınırlar. Ama karşı taraf anlaşmayı bozar, müminlerin ülkesine saldırır ve savaşı tercih ederse, o zaman son çare olarak savaşa hazırlanmak ve zafer elde etmek için en iyi şekilde savaşmaya müsaade edilmiştir. Savaş ve barış politikasıyla ilgili olarak geniş açıklamaların yapıldığı Enfal suresinde barışa vurgu yapılarak şöyle denir:

Eğer onlar barıştan yana olurlarsa, sen de barıştan yana ol! Ve Allah'a güven. Çünkü işiten ve bilen O'dur. Eğer sana hile yapmak isterlerse, muhakkak ki sana Allah yeter. Seni yardımıyla ve müminlerle güçlendirecek olan O'dur. (8 Enfal 61-62)³⁵

B- Öteki Mükemmellikler

Dinin kemale ermesi ile ilgili ayet, her dindar kişinin kendi dinini en mükemmel, en ideal ve hak din olarak görmesi meselesini gündeme getirmektedir. Ancak Kur'an, mükemmelliği, bir iddia değil kesin bir önerme olarak ortaya koyar. Muhtelif ayetlerde İslam, Allah katında yegâne geçerli ve sahih din olarak takdim edilir. Ayrıca *hakk, kayyim/kayyime/kiyemen, hâlis, mustakîm, ruşd, kasd*³⁶ gibi kelimeler dinin kaynağını, içeriğini, iç tutarlılığını, bütünlüğünü, sağlam oluşunu ve erkânının birbiriyle mütenasip yapılanmasını vurgular. İslam'ın kendine mahsus mükemmelliği, son tanrısal 'vahye ev sahipliği' yapışında yani sahih ve sağlam bir kitaba (Kur'an) ve bütün hayatı bilinen bir peygambere sahip oluşuna ilaveten şu hususları da sayabiliriz: Onun sistematiği tamamlanmıştır, büyük bir literatüre sahiptir, ideal olarak yaşandığı dönem(ler) vardır, çok köklü mistik tecrübeler birikimine sahiptir, eleştirel zihniyeti kendi içinde yüzyıllardır devam ettirmiştir. Bütün bunlar, inananların ona güven duymalarını telkin etmektedir. Mükemmelliğe ilişkin vurgu bu kadarla kalmaz. Eğer din mükemmel ise ona

³⁴ 8 Enfal 60-61.

³⁵ Ayrıca bkz.: 4 Nisa 94-104; 9 Tevbe 1-60.

³⁶ 3 Al-i İmran 19, 85; 24 Nur 55; 6 Enam 161; 12 Yûsuf 40; 39 Zümer 3; 30 Rum 30, 43; 98 Beyyine 5.

tabi olanların oluşturduğu topluluk da aynı niteliğe sahip olmalıdır. Nitekim 'Muhammed ümmeti'nin 'en iyi ümmet' (Al-i İmran 110) ve 'orta ümmet' (Bakara 143) olduğu dile getirilmiştir. Doğal olarak bu dine inananlar, nasslardan hareket ederek dinlerini mükemmel olarak tasvir edeceklerdir. Böyle bir iddia temelsiz olmakla birlikte zaman zaman aşırı boyutlara kaçmaktadır.³⁷

Bir dinin mükemmel ve hak olduğuna inanılması, inananlar üzerinde dine sadakat ve bağlılık açısından *teşvik edici, destekleyici* ve *ikna edici* bir yönü vardır. Her din için bu tür kabullerin olması doğal, hatta psikolojik ve sosyal bir gereksinimdir. Şayet böylesi bir iddiaya sahip değilse, o dinin yaşama şansı yoktur. Çünkü birey dinine güvenmiyor ve onun kurtuluş vadinden kuşku duyuyorsa, kısaca onu mükemmel bulmuyorsa, bağlılığında zayıflama, ona karşı lakayt kalma ve hatta onu hafife almaya neden olabilir.³⁸ İnananla din arasında böylesine 'göreceli' bir ilişkiyi hangi din ister? Kendine aşırı güven ve övünme de durağanlığı, gerilemeyi ve çöküşü getirebileceği varsayımından hareketle, bireylerin dinlerine karşı bu tutumlarının yerinde olmakla birlikte, asıl yapılması gerekenin mükemmel dindarlığa ulaşmaya çalışmak olduğunu belirtmek isteriz. Şu halde her din ve inanç mensubunun, dininin mükemmelliğini ve doğruluğunu savunması, farklı dinlere ve inançlara mensup bireylerin bir arada yaşamalarında en temel ilkelerden birisi olmalıdır.

C- Bireysel Kurtuluş: *Felâh*

Ötekine yaklaşımın en can alıcı noktalarından birisi, öte dünyada (*uhrevî*) kurtuluşa kimlerin ereceği, buna bağlı olarak Hz. Muhammed'e ve onun getirdiğine inanmayanların da Allah'ın mükafatına kavuşup kavuşamayacağı meselesidir. Bu mevzu kadim bir tartışmadır. Önceki ümmetlerin tekeli iddiaları³⁹ Kur'an'da dile getirilmiştir:

³⁷ Müslümanlar arasında yaygınlaşan 'dinin üstünlüğü/üstün din' ve 'İslam'ın son din olduğu' söylemi ile başka dinlerin müntesiplerine karşı dışlayıcı bir tutum ve kurtuluşun tek yolu olduğu anlayışının benimsenmesi hakkında bkz.: İsmail Çalışkan, "Gerçek ve Tamamlanmış Din Önermesinin Üstün ve Son Din Söylemine Dönüşmesi", (Yayınlanmamış tebliğ), *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı Sempozyumu* (Konya 12-13 Mayıs 2006). Taner Akçam, mükemmellik teorisinin tolerans bağlamında diğer dinlerle olumlu ilişkilere en büyük engel olacağını, en azından zorlaştıracığını savunmaktadır: "İslam ve Tolerans", *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon 1993, 267.

³⁸ Şinasi Gündüz, *Küresel Sorunlar ve Din*, Ankara 2005, 94, 137.

³⁹ Yahudiliğin nevi şahsına mahsus mutlakçılık iddiası ve Hıristiyanlıkta 'Extra ecclesiam nulla salus (Kilise dışında kurtuluş yoktur)' şeklinde doktrine edilen klasik tekeli kurtuluşu esas alan ötekini dışlayıcı iddialar ve çağdaş yaklaşımlar

Bir de 'Yahudi ve Hıristiyanlardan başkası asla cennete giremeyecek' dediler. Bu onların kendi kuruntularıdır. Sen de onlara de ki; 'Eğer doğru iseniz, (böyle olduğuna dair) getirin delilinizi. Hayır! Kim muhsin olarak yüzünü (benliğini) Allah'a teslim ederse, işte onun Rabbi katında ecri vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar mahzun da olacak değiller.' (2 Bakara 111-112) (Ayrıca 2 Bakara 62, 94, 135; 3 Al-i İmran 75; 5 Maide 18, 69; 62 Cuma 6)

İlahi hitaba muhatap olma bakımından ırk, dil, cins, toplum, zümre ayrımı gözetmeyen⁴⁰ Kur'an'ın, kurtuluş konusunda tutumu nettir. Öte dünyada insanların kurtuluşa erip ermeyeceği Allah'ın otoritesindedir, kimse buna müdahale edemez, bunun dışındaki iddiaların hepsi batıldır, ayrıca O, şirk koşanlar hariç⁴¹ kulları içinde dilediğini bağışlar ve mükâfatlandırır, en adil olduğundan kimseye zulüm yapmayacak, herkes hak ettiğini alacaktır. Bu dünyada gerçek mümini ve inkarcıyı bilen de sadece O'dur. Nihayet Allah elçi göndermediği bir topluluğu helak etmeyeceğini⁴² bildirmiştir. Bu yüzden Müminler, ahirete taalluk eden hususlarda inkarcıları yargılamamalı ve ceza vermemelidirler.⁴³ Dünyevi işlerde ve kamusal alanda düzenleme yapmaları, ferdi ve toplumsal suçlarda yargılama ve suçla göre ceza tayin etmeleri normal ve akli bir olgudur.

Dinin mükemmel ve tamamlanmış şeklinin vahiyle tespiti ve Hz. Muhammed vasıtasıyla ilanı, aynı kökenden gelen diğer dinî geleneklere mensup olanların da Kur'an'da açıklanmış olan temel inançları benimsemelerini gerektirir. Kanaatimizce uhrevî kurtuluşun ilk ve yegâne şartı budur. Onun vaz ettiği en temel doktrin, insanın tek ilah olan Allah'ın kainattaki hükümranlılığını kabul etmesi ve kulluğunu yalnız ona yapması, ahirette mutlaka sorgulamaya tabi tutularak mükafatı veya cezayı hak edeceğine inanmasıdır. Bu hakikati bildirmek için gelen peygamberleri ve vahiyleri de kabul etmek gerekir. Bu fikrin delili, bütün peygamberlerin Allah'ın birliğini tasdik ve yalnız ona kulluk, peygamberleri, kitapları, melekleri ve ahiret gününü kabul etmekten⁴⁴ ibaret olan ortak esasları tebliğ ettiğini belirten Şûrâ suresi 13. ayetidir. Kur'an meseleyi imanla sınırlandırmadan davranışları da ekleyerek bütüncül bir kritere varmaktadır. Buna göre kişi imanla birlikte muhsin (amelini ihlasla,

---

(exclusivism (dışlayıcılık), inclusivism (kapsayıcılık), ve religious pluralism (dini çoğulculuk)) hakkında bkz.: Gündüz, *Küresel Sorunlar ve Din*, 65-146; Mahmut Aydın, *Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara 2005.

⁴⁰ 2 Bakara 21; 34 Sebe 28.

⁴¹ 4 Nisa 48.

⁴² 17 İsrâ 15.

⁴³ 45 Casiye 14.

⁴⁴ Kurtubî, XVI,10; Zemahşerî, III,215; Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil (Kitâbu Mecmûa' mine't-Tefâsîr içinde)*, Beyrut t.y., V,401; Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl*, V, 401; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, İst. 1971, VI,4228-29.

riyasız, yakınlaşmak için ve en güzel şekilde yapan⁴⁵) olmalı ya da davranışları salih (doğru ve yararlı işler) olmalıdır (Bakara 111-12; Nisa 122-24). Ayetlerin yorumunda, kurtuluşun Yahudi, ve Hristiyan ve Müslümanlar'ın iddia ettikleri gibi bir dine mensup olmaya değil sadece iki şarta yani, **Allah'a iman etmeye** ve **muhsin** olmaya bağlı olduğuna dikkat çekilmiştir.⁴⁶ Bu yaklaşım, 'İman edenler ve yararlı işler yapanlar'⁴⁷, 'iyiliği emreden ve kötülükten sakındıranlar'⁴⁸, zulüm yapmamak⁴⁹ şeklinde doktrine edilmiştir. Sorumluluğun şahsiliğini⁵⁰ tartışmaya bile gerek yoktur.

Şu halde diyebiliriz ki Kur'an, insanın bireysel kurtuluşunu esas alır. Kurtuluş her bireyin yapıp etmelerinin sonucu olarak kendi şahsında tezahür edecektir, yani kurtuluş bireyseldir ve bir hüküm olarak değil, bir imkan olarak iman ve salih amel şartıyla her insan için geçerlidir. Diğer bir ifadeyle kurtuluş, 'Muhammed ümmetinden olmak' da dahil bir ümmete ait olmakla elde edilecek bir şey olmadığı gibi, bir ümmetin tamamının topluca kurtulacağına dair bir kanıt da yoktur. Aynı esas azaba düşer olmak için de geçerlidir. Muhammed ümmetinin 'en hayırlı' olarak nitelendirilmesi (Al-i İmran 110), kuru kuruya bir övme, yüceltme ve üstün görme değil, toplumu ıslah ve bireyleri iyiye yönlendirme fonksiyonlarını yaptıkları sürece 'en iyi' olacaklarına dair bir ölçüdür. Şayet Ehl-i Kitap da aynı fonksiyonu üstlenirse, onlar da övülmüş olurlar.⁵¹ Bu yüzden ilgili ayetlerde⁵² dünyevi ve uhrevi kurtuluş birlikte zikredilmiştir. Her ne kadar bu tür ayetlerde, ilk bakışta, Hz. Muhammed'in getirdiğine inanan ve güzel işlere önyak olan veya onları yapan kişiler kastedilmiş olsa da, Kur'an'ın ifadelerinden⁵³ destek alarak onların dışında Allah'a ve ahirete inanan, doğru ve yararlı işler yapan başka ümmetlere mensup kişilerin de kurtulabileceği anlaşılmaktadır. Kendisine Kur'an ve onun mesajı sahih bir şekilde ulaşmamış kişiler, bir yüce yaratıcı fikrini taşımakla birlikte şirke ve

⁴⁵ Zemahşeri, I,178; Beydavî, I,180; Hâzin, I,180; Râzi, IV,5. Neseî'nin bu kavramı 'Kur'an'a inanan' şeklinde anlaması (Neseî, *Medâriku't-Tenzil*, I,180.) ayetin maksadını ve kapsamını daraltma olarak görülebilir.

⁴⁶ Taberî, I,493-94.

⁴⁷ 45 Casiye 15; Asr suresi; 2 Bakara 62; 4 Nisa 123-24; 5 Maide 69; 48 Fetih 29.

⁴⁸ Al-i İmran 113-14.

⁴⁹ 22 Hacc 25; 17 İsra 19; 26 Şuara 8.

⁵⁰ 2 Bakara 286; 52 Tur 21; 53 Necm 39.

⁵¹ Nitekim İsrailoğulları aynı fonksiyonu gördüklerinde benzer bir vasıfla nitelendirilmişlerdir: 45 Casiye 16.

⁵² 2 Bakara 114, 217; 3 Al-i İmran 22, 56, 104, 130, 148, 200; 5 Maide 16, 33, 35; 7 Araf 157; 9 Tevbe 68, 72, 85, 100; 10 Yûnus 64; 13 Rad 34; 14 Nahl 30; 22 Hac 9, 11, 77; 23 Müminun 102; 24 Nur 19, 23, 52; 28 Kasas 42; 33 Ahzab 71; 40 Mümin 9; 44 Duhan 57; 48 Fetih 5; 59 Haşr 9; 61 Saff 12.

⁵³ 2 Bakara 62, 112, 262, 274; 5 Maide 69; 6 Enam 48; 7 Araf 35; 10 Yûnus 62; 46 Ahkaf 13.

zulme bulaşmadıkları ve haddi aşmadıkları sürece uhrevi kurtuluşa ulaşabilirler. Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Budizm gibi yaygın dinlerin müntesibi olup, İslam hakkında herhangi bir malumata sahip olmayanları da onlara kıyaslayabiliriz. Uhrevi kurtuluşu konu alan ayetlerdeki en merkezi kavram olan *felâh* ve aynı anlama gelen diğer kavramlar (*fevz*)⁵⁴, bize, bu fikri savunma cesareti vermektedir.⁵⁵ Kurtuluş ilkesine dair açıklamaya çalıştığımız fikrî zemin, elbette tartışılabilir ve geliştirilebilir.

⁵⁴ 3 Al-i İmran 104, 130, 200; 5 Maide 90, 100, 119; 6 Enam 15-16; 9 Tevbe 111; 23 Müminun 102; 40 Mümin 9; 48 Fetih 29; 85 Buruc 11.

⁵⁵ Bu konuda derli toplu bir değerlendirme için bkz.: Mehmet Okuyan - Mustafa Öztürk, "Kur'an Verilerine Göre Ötekinin Konumu", *İslam ve Öteki*, İst. 2001, 163-216.

Çoğulculuk ve kurtuluş hakkında kelamcılar bir takım kaygıları ön plana çıkararak öteki din mensuplarına karşı dışlayıcı bir tutum almışlardır. (Burhanettin Tatar, "Kelama Göre Öteki Dinlerin Konumu", *İslam ve Öteki*, İst. 2001, 290-91; Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev.: O. Özel, H. Koyukan, K. Emiroğlu, Ankara 1998, 489). İlk olumlu adımı atan Mâturidî'nin geliştirdiği kısmi çoğulculuk fikrinin temelinde fitri niteliklerle tek bir yüce varlığa (Allah'a) bağlanmak ve fitrata uygun yaşam tarzı geliştirmek olduğu tespit edilmiştir. (Özcan, *Mâturidî'de Dinî Çoğulculuk*, 18-25). Gazali de kurtuluşu Allah'ın rahmetinin genişliği ve tebliğin insanlara ulaşıp ulaşmaması bağlamında ele almış ve mesajın ulaşmadığı kimse-lerin kurtulacağını söylemiştir (Ebu Hâmid Muhammed el-Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka*, tah.: S. Duğaymir, Beyrut 1993, 85-87). Çağdaş fikirler gelince Mahmud Şeltût, Nisa 123-24. ayetlere dayanarak kurtuluşun belli bir peygambere bağlanmakla olacağını (*el-İslâm 'Akide ve Şerîa'*, 18. baskı, Kahire 2001, 12) savunmuştur. Süleyman Ateş de ayetlere dayanarak Ehl-i kitap için kurtuluşun olacağını savunurken ("Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", *İslâmî Araştırmalar*, cilt 3, sayı 1, Ocak 1989, 7-24; "Cennet Tekelcisi mi?", *İslâmî Araştırmalar*, cilt 4, sayı 1, Ocak 1990, 29-37), Talat Koçyiğit bu düşünceyi reddetmektedir ("Cennet Müminlerin Tekelindedir", *İslâmî Araştırmalar*, cilt 3, sayı 3, Temmuz 1989, 85-94). Ferid Esack da *Quran liberation and Pluralism* adlı kitabında kurtuluşu bütün insanları kucaklayacak şekilde anlamakta ve teorik olarak *tevhid*, *takva*, *nâs (halk)*, *mustazaf*, *adalet/kıst*, *cihad* ve *islâm* kavramlarına dayandırmaktadır. (Adnan Aslan "Quran liberation and Pluralism (Farid Esack)", (Kitap tanıtımı), *İslam Araştırmaları Der.*, sayı 5, İst. 2005, 175-97). Adnan Aslan'ın ileri sürdüğü teoriye göre, İslam dışındaki vahiy kökenli dinlerden (ki ona göre Yahudilik ve Hıristiyanlık yanında Hinduizm, Budizm, Taoizm) herhangi birine inanan kişinin kendi dinine bağlı kalarak ahlaki prensiplerini yerine getirmesi yeterlidir ("Dini Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 4, İst. 2000, 17-30). Mahmut Aydın ise, Yahudi ve Hıristiyanlar örneğinde kurtuluşu, Tanrı ile yapılan ahdin yerine getirilmesi ile mümkün olacağını savunmaktadır. ("Yahudi ve Hıristiyanlarla İlgili Öğretisi Bağlamında Kur'an'ın "Dini Öteki" ile Diyaloğu" (Yayınlanmamış tebliğ), *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı Sempozyumu*, Konya 12-13 Mayıs 2006). Bu arada 'İbrahimi dinler', 'dinlerin aşkın birliği' kavramları etrafında da müslüman yazarların bu konuyu zaman zaman gündeme getirdiklerine işaret etmekle yetinelim.

D- Geçici Olan-Sürekli Olan

Bu genel ilkelerden sonra biraz da olgusal durumla ilgilenelim. Kur'an vahyi sırasında yukarıdaki ilkelere dair ayetler, olabilecek durumlar için önceden tasarlanmış birer tavsiye veya öngörü değil, aksine vahiy-olgu ilişkisinin en canlı örnekleridir. Öteki ile ilişkileri zaman bakımından hicret öncesi ve sonrası olmak üzere başlıca iki devreye ayırmak mümkündür. Hicretten önce müşriklerle doğru-
dan, ancak gerilimin egemen olduğu bir ilişki vardır. Müslümanların konumu pasif kalmak (direnme, saklanma), tebliğ yapmak ve bilinçlenme şeklindedir. Karşı taraf ise zulüm ve işkence yapan, dini ve onun tebliğcisini yalancı, uydurma, sahte nitelermelerle susturmaya çalışan konumundadır.⁵⁶ Buna karşı müminlerin kendilerini korumaya çalışmaktan başka çaresi yoktur.⁵⁷ Zira egemen yani belirleyici taraf müşriklerdir. Doğal olarak bu devreye ait ayetler de bu karakteri yansıtır. Dolayısıyla egemen olunmadığı sürece, kendi parametlerine göre ötekine davranan bir dini tutumdan bahsedilemez.

İşte bu karakteristiğe sahip bir ortamda vahyin ilk dönemlerinde Mekke'deki pagan toplumun birçok ahlaki zaafına vurgu yapılır, inanç ve davranışları uydurma ve gerçeğe aykırı olarak nitelendirilir, eleştirilir. Neticede gerçeği temsil eden dini tutum (*hakk*) ile onun karşısında yer alan yanlış ya da olumsuz dini tutum (*bâtıl*) ayırımı⁵⁸ yapılır. Üstelik bu ayırım dinin asli unsuru olan ilah anlayışına dayanır,⁵⁹ Allah *hakk* ve tanrılar ise *bâtıldır*.⁶⁰ Kısaca aradaki dinî çizgi çok nettir. On iki yıllık bu dönemin en belirgin ilkesi, 'sizin dininiz size benim dinim bana'dır. Bu yaklaşım, duruma göre öteki (burada müşrikler) ile kesin ayrılmayı veya ümitsiz vaka karşısında vaziyet almayı da ifade edebilir. Yine de Allah'ın tanınmaması veya ona ortak koşulması durumunda açık bir hassasiyet olarak böyle yapanlardan uzak durulması ya da araya bir mesafe konulması istenmiştir.⁶¹ Tam bu aşamada inen ve Musa ve Harun'a 'Firavn'a gidin, çünkü o haddi aştı. Ve ona yumuşak söz söyleyin, belki ibret alır, yahut korkar'⁶² diye tavsiye eden ayetler, Hz. Muhammed'e ve diğer Müslümanlara adeta, 'siz de böyle yapmalısınız' mesajı verir

⁵⁶ 6 Enam 7; 17 İsrâ 72-79, 90-95; 21 Enbiya 36-39; 25 Furkan 7, 20, 30-31; 29 Ankebut 50-55; 41 Fussilet 26.

⁵⁷ İkra' suresinde Allah'a ibadet eden ve onu engellemeye çalışan kişiden bahsedilmesi ile, Allah elçisini savunmayı üstlendiği ve ötekini tehdit ettiğine dair mesajla birlikte Mekke'deki azınlık ve zayıf konumda iken Müslümanların çaresizliği ve savunmasızlığına bir gönderme vardır.

⁵⁸ 8 Enfâl 7-8; 17 İsrâ 81; 18 Kehf 56; 21 Enbiyâ 18.

⁵⁹ krş.: Yazır, IV, 2504-505.

⁶⁰ 21 Enbiyâ 18-24; 22 Hacc 62, 71; 10 Yûnus 35.

⁶¹ 26 Şuara 213-217.

⁶² 20 Taha 43-44.

gibidir. Müşriklerle ilgili bu özet bize, ilişkinin seyrini biraz da ötekinin tutum ve davranışlarının belirlediğini gösteriyor.

Ötekine bakış konusunda esas alınacak olaylar, Medine döneminde cereyan etmiştir. Burası Müslümanların azınlıktan çoğunluğa geçtiği, egemenliği ele aldığı, kendini koruma erkine ulaştığı bir döneme ve Kur'an'ın ötekine yaklaşımını gösterebileceği çok dinli bir toplumsal yapıya sahiptir. Medine sürecinde bir yandan müşriklerle genellikle savaş odaklı ilişkiler devam ederken, diğer yandan Yahudiler ve Hıristiyanlar (Ehl-i kitap) ile nispeten daha olumlu denebilecek bir sulh ortamı hakimdi. Müşriklerle tam bir ayrılık vuku bulmuş, nihayet ilişkinin en sert biçimi olan savaş ortamına girilmiş ve Mekke'nin fethi ile şirk inancı ortadan kalkmıştır. Hemen söylemeliyiz ki, İslam'ın ortadan kaldırmak istediği dinsel tutum şirkittir. Ancak Bedir, Uhud, Hendek savaşları ve Mekke'nin fethinde ister saldırı, ister anlaşmayı ihlal tarzında olsun ilk hareket ötekinden gelmiştir.

Savaş her problemi çözmeyeceği için lehte ve aleyhte olabilecek bütün durumlar göz önüne alınarak, öteki ile barış her zaman en iyi yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Fetih suresi ve bu surenin inişine vesile olan Hudeybiye anlaşması, bu açıdan iyi tahlil edilmelidir. Bu yüzden olsa gerek Allah, dinleri yüzünden Müslümanlarla savaşmayan, zulüm yapmayan, yurtlarından kovmayan müşriklerle dostluk kurulmasını engellemeyeceğini; bunları yapanlarla dostluk kurulmasını da yasakladığını deklare etmiştir.⁶³ Bu bildiri, hem bireysel ilişkilere hem de farklı iki devletin ilişkilerine ışık tutmaktadır.

Ehl-i kitabın durumuna gelince, onlar Kur'an'a tabi olanlarla dinî köken birliğinden dolayı aynı dinî sisteme (Allah, peygamber, kitap/vahiy) sahiptir. Her ne kadar Yahudilik ve Hıristiyanlık ismi altında müesseseseleşmiş olsa da onlar, ilk peygamberden beri vahyedilen Allah'ın dini (*İslâm*)nin bağrından doğmuştur. Burada sadece, 'dinin tek, şeriatların çok ya da farklı olduğu' yargısını hatırlatmakla yetiniyoruz. Özde aynı kaynağa bağlanma, İslam ve Ehl-i kitabın yakınlığına en büyük destektir. Belki de Kur'an'ın inzali sırasında var olan dinlerin ismini değil de müntesiplerinin adını vererek (*el-yehûd, en-nasârâ*) konuşmasını biraz daha fazla düşünmemiz gerekecektir.

İşaret ettiğimiz nedenle Ehl-i kitab, müşriklerle aynı konumda görülmemiş ve haklarında genellemeye gidilmemiştir. Mesela tümel ifadelerle inanç ve amellerinin tamamı için *bâtıl* tanımlaması yapılmamış ve ilişkiler tamamen koparılmamıştır. Burada yakınlaşmayı

⁶³ 60 Mümtehine 7-9.

sağlayıcı ve teşvik edici bazı ayetlere göz atmak yararlı olacaktır. Vahyin erken dönemlerindeki ilk işaretlerden birisi, 615/616 yılında nazil olan ve 622'de vuku bulacak Bizans ve Pers imparatorlukları arasındaki savaşlara atıfta bulunan Rum suresinin ilk ayetleridir. Ayetler açık bir şekilde, Allah'a inanan Hıristiyan bir topluluğu desteklemektedir. Nitekim hicretten kısa süre önce veya hemen sonra inen Ankebut suresinin 46. ayetinde Ehl-i kitap mensupları ile zulüm ve haksızlık yapmadıkları sürece en güzel biçimde tartışmayı tavsiye ettikten sonra şöyle tenbih edilir: "Onlara, 'Bize indirilene inandığımız gibi size indirilmiş olana da inanıyoruz. Çünkü bizim ilahımız ile sizin ilahınız tek olan (Allah)tır' deyin."⁶⁴ Dinî birliktelik vurgusu, daha sonra (hicri 3. yıl) řu ayette yerini almıştır:

De ki: Ey kitap ehli! Sizinle bizim aramızda ortak olan řu söze/ilkeye geliniz: Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah'ı bırakıp da birbirimizi rabler edinmeyelim. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: "Şahit olun biz Müslümanlarız". (3 Al-i İmran 64)

Ayet, ortak zeminin tek bir ilaha bağlanmak ve onun vahdaniyetini ihlal etmemek olduğunu vurgulamakla kalmaz mefhum-u muhalif olarak da onların dini inanç, tutum ve davranışlarındaki en büyük zaafın tevhide ihlal edebilecek noktalarda toplandığını gösterir. Bu yüzden onların bir takım çarpık inançları, anlayışları, iddiaları ve davranışları eleştirilir veya reddedilir; zaman zaman da hakkı batılla karıştırdıklarına dikkat çekilir; bazen de içlerinde iyi olanlara işaret edilir.⁶⁵ Bilindiği üzere vahiy sürecinde Ehl-i kitab ile ilgili ayetler daha çok Medine döneminde inmiştir. Onlarla olan ortak şeyler nedeniyle bazen iyi davranılmasını öğütleyen veya yumuşak bir üsluba ve üç peygamber (Musa-İsa-Muhammed) ümmetinin ortak özelliklerine (kafirlerle karşı kararlı birbirlerine karşı merhametli olmak, namaz kılmak suretiyle Allah'tan lütuf ve rıza istemek, alınlarında secde izleri olmak) yer veren vahiy, ilişkilerin gerilmesine bağlı olarak zaman zaman sert üslup benimsemiştir.⁶⁶ Vahyin artık son dönemlerine denk gelen Maide suresinin 5. ayetinde bir başka ortak nokta olarak da Ehl-i kitabın yiyeceklerinin helal olduğu, kadınları ile evlenilebileceęi⁶⁷ hükmü konulmuştur.⁶⁸ Her şeye

⁶⁴ Ayrıca bkz.: 2 Bakara 136, 285; 3 Al-i İmran 84; 42 Şura 13; 87 Ala 18-19.

⁶⁵ 2 Bakara 63-66, 78-88, 97-98, 109, 111-46, 121, 146, 211-213; 3 Al-i İmrân 23-24, 65-68, 70-72, 98-100, 110, 113-15, 184; 4 Nisa 44-46, 51, 155-57, 162, 171; 5 Maide 41-47, 57-64, 72-81, 116; 7 Araf 159; 9 Tevbe 30-31; 13 Rad 36, 17 İsrâ 107-109. Krş.: Gündüz, *Küresel Sorunlar ve Din*, 141.

⁶⁶ 2 Bakara 256; 3 Al-i İmran 110, 113-14, 199; 4 Nisâ 162; 5 Maide 12-16; 16 Nahl 82; 25 Furkan 65; 29 Ankebut 46-47; 41 Fussilet 34; 45 Casiye 14-20; 50 Kâf 39-45.

⁶⁷ Ehl-i kitabın aksine müşriklerle evlenme yasaklamıştır: 2 Bakara 221.

⁶⁸ Başka ortak noktalar için bkz.: 2 Bakara 62, 109, 137, 139, 143, 148; 5 Maide 44-48; 22 Hac 67.

rağmen aradaki ilişkiler bazen savaşa kadar gitmiştir. Fakat dikkat çeken nokta, bu savaşların onların inançlarını ortadan kaldırmaya yönelik değil, anlaşmaların ihlali, saldırı durumunda savunma ve egemenliği ele geçirmeye yönelik yapılmış olmasıdır. Medine'deki Yahudi kabileleri ile yapılan küçük çaplı çarpışmalar, Mute ve Tebük seferi bunun örnekleridir.⁶⁹

Yahudilere ve Hıristiyanlara yaklaşımdaki bu olumlu tutuma dikkat edilirse, onların inanç ve eylemleri tasdik edilmemekte, doğrulukları ve meşruiyetleri bütün olarak onaylanmamaktadır. Kısaca onlara, 'siz de doğru ve hak üzeresiniz, bu yüzden yolunuza devam edin' tarzında bir yaklaşımdan ziyade dinî bakımından müşterek noktalar hatırlatılmakta, yanlışları açıklanmakta ve Muhammedî vahiyle gelen mükemmel inanç ve ameli kabul etmeleri salık verilmektedir.⁷⁰ İşte tam bu noktada, müminlere bir uyarı yapılarak onlara karşı uyanık ve bilinçli olunması aksi takdirde imanlarından bile olabileceklerine dikkat çekilmektedir.⁷¹ Yine Yahudi ve Hıristiyanlar'ın candan dostlar (*velî/evliyâ*) edinilmemesi de istenmiş⁷² bunun sebebi olarak da dine ve inanca saygısızlıkları gösterilmiştir.⁷³ Bu arada Ehl-i kitab içinde müminlere en iyi dostların Hıristiyanlar içinde Kur'an'ın hakikat olduğunu gören ve vahye inananların, en katı düşmanların ise bu hakikati görmezden gelen ve çekemeyen Yahudiler ve katı müşrikler olduğu⁷⁴ vurgulanmıştır. Şüphesiz Yahudiler'in müminlere dostça davrandıkları reddedilmiyor ama Hıristiyanlar'ın bu konuda en üst seviyede olduğuna dikkat çekiliyor.⁷⁵ Sonuç olarak *Ehl-i kitâbı* ayrıcalıklı statüye koyan Kur'an'ın, onları bütünüyle dışlamadığını ve ötekileştirmedini söyleyebiliriz.

Zannediyorum Müslümanlarla öteki inanç mensupları arasındaki sorunlar, Kur'an'da yer alan hükümler arasında **sürekli olan** ve **geçici olan** ayrımını yapmakla aşılabılır. Her şeyden önce genel ilkeleri ön plana çıkarmak kaçınılmazdır, çünkü onlar sürekli hüküm ve yargılardır. İkinci adım da, dayanak olarak alınan ayetin bu kategoride yer alıp almadığı yani geçici bir duruma ilişkin olup olmadığı tespit edilmelidir. Hz. Peygamber dönemindeki uygulamaların

⁶⁹ Medine'de Müslümanlarla ile Yahudiler'in ilişkilerinin gelişimi ve sonuçları hakkında bkz.: İsmail Hakkı Atçeken, "Asr-ı Saadette Yahudilerle İlişkilere Genel Bir Bakış", *Diyanet İlmî Dergi -Peygamberimiz Hz. Muhammed- (Özel Sayı)*, Ankara 2003, 431-52. Vahyin devam ettiği süreçte değişen aşamalara göre Kur'an'ın müşriklere ve Ehl-i kitab'a yaklaşımının farklı bir incelemesi için bkz.: Akçam, "İslam ve Tolerans", 246-69.

⁷⁰ Al-i İmran 18-99.

⁷¹ Al-i İmran 100.

⁷² 5 Maide 51.

⁷³ 5 Maide 57.

⁷⁴ 5 Maide 82.

⁷⁵ Yazır, III,1792.

bazısı konjonktürel olduğundan günümüzdeki mevcut durum için geçerli olamaz. Geçici hükümlerden kastımız, şartlara bağlı olarak gerektiğinde uygulamaya konulan veya uygulanmayan hükümlerdir. Vahyin ilk dönemlerinde müşriklerin her türlü sözlü ve fiili saldırılarına karşı sabrın (belli bir süre pasif kalma) tavsiye edilmesi,⁷⁶ yeri geldiğinde ise savaşa izin verilmesi⁷⁷ bunun en güzel örneğidir. Ehl-i kitapla savaş izni, h. 5. yıldan sonra, gerginlik üzerine ve olağanüstü bir ortamda ve tabii ki müslümanların güç ve kudrette ulaştığı bir dönemde gelmiştir. Yahudiler'den eli silah tutanların kılıçtan geçirilmesine dair verilen hüküm de böyledir. Burada ister Yahudi şeriatına göre hüküm verilmiş olsun, ister Peygamber'in siyasi hükmü olsun, günümüzde bu tür bir uygulamanın imkansızlığı ortadadır. Yine fitne (şirk) ile de mücadele edilmesinin istenmesi⁷⁸, anlaşmaya uymayan Yahudilerin lanetlenmesi⁷⁹ de bu kabildendir. Ancak savaş hükmü orada kalmış bir hüküm değildir, bütün zamanlarda yeri geldiğinde başvurulabilecek bir araçtır. Ama savaş daima en son çaredir, bu durumda en fazla misliyle mukabele tenbih edilmiştir, sürekli savaş durumu zaten kabul edilemez. Nihayet Kur'an, bütün iyi niyetli yaklaşıma ve çağrıya rağmen kendi dini sistemine bağlı kalmak isteyenlere müsamahakâr bakmış, bu amaçla Müslüman hakimiyetinde kalanlar için de otoriteye bağlılığın sembolü olarak vergi (cizye) esasını getirmiştir.⁸⁰

Sürekli olan ve geçici olan ayrımı, ayetlerin hükmünü tamamen kaldıran neshe başvurma zorunluluğunu da ortadan kaldırır. Örneğin savaşa izin veren Tevbe suresinin 5. ve 29. ayetlerinden önce ve sonra inen ayetler hesaba katılarak genel bir teori üretilebilir. Bu arada güncelliğini koruyan 'dini ötekine tebliğ etme'nin teorik ve pratik yönüne ilişkin esas da görülebilir. Teorik olarak Kur'an bu meselede tebliğin 'hikmetle ve güzel öğütle, zaman ve zemine en uygun yol hangisi ise onunla yapılması'nı⁸¹ öngörmektedir. Pratik olarak da Hz. Peygamber'in bu doğrultuda hareket ettiği bilinmektedir.

Sonuç

Çağdaş dünyada yaşanan sorunlar, insanlığın başına ilk defa gelmiş şeyler değildir. Bunların benzerleri kadim zamanlardan beri tekrarlanıp durmaktadır. Aradaki fark sadece zamana, mekâna,

⁷⁶ 50 Kaf 39.

⁷⁷ 2 Bakara 190-194; 4 Nisa 91; 9 Tevbe 5, 73, 123; 22 Hac 39; 47 Muhammed 7; 66 Tahrir 9.

⁷⁸ 2 Bakara 193; 8 Enfal 39.

⁷⁹ 5 Maide 13.

⁸⁰ 9 Tevbe 29.

⁸¹ 9 Tevbe 6; 16 Nahl 125; 29 Ankebut 46.

insana ve harici bir takım şartlara bağlı olarak olayların ortaya çıkışı, gelişimi ve aldığı biçimdir. Kur'an'ın indiği dönemde meydana gelmiş ve muhtevaya yansımış olaylar ve bunlar üzerine inmiş olan vahyi bildirimler, benzer bir biçimde bir takım şartlara bağlı olarak gelişmiş ve Kur'an muhtevasında yerini almıştır. Allah'ın insana son vahyi olan Kur'an'da ötekine ilişkin veriler değerlendirilirken, bu konjonktür dikkate alındığı takdirde çağımızın sorunlarına ışık tutacak ve daha insani ve ahlakî nitelikleri önceleyen bir dinî yaklaşım ya da din politikası geliştirilebilecektir. Bu cümleden olmak üzere sadece lafzlara bağlı kalınarak veya vahiy-olgu ilişkisi göz ardı edilerek teori üretmek kalıcı ve sağlıklı yol değildir. İnzal döneminde Allah'ın olguları gözeterek peygamberi ve müminleri yönlendirmesi, onların da buna uygun pozisyon almaları, günümüz için de en ideal hareket tarzı olacaktır. Bunun bir örneği olması bakımından çalışmamızda hem genel nazari ilkeler hem de yirmi yıllık vahiy tarihinin çeşitli dönemlerinde ötekine yaklaşımın pratik örneklerini ele almaya çalıştık. Şüphesiz daha ileri araştırmalarla İslam'ın ve Müslümanların çağdaş konjonktürel durumlarına katkı sağlayabilecek bütün imkanların ortaya konulması, ilim camiasının kaçınılmaz bir vazifedir. Sadece öteki ile ilişkiler değil, aynı dine ve hatta aynı mezhebe sahip ve 'ötekileştirme' temayülünün giderek arttığı bir müslüman toplumda yükün daha da ağır olduğu bellidir. Ne var ki kendi içinde mesele hallolmadan 'gerçek öteki'ne ideal yaklaşımın teori ve pratiğini ortaya koymanın son derece zor olduğu yadsınmaz.

Kur'an, özü 'Allah'a teslimiyet' olan bir dinin (İslam) tamamlandığını ve mükemmele eriştiğini, yani kaynak, yapı ve sistem olarak mutlak (hak/hakikat) olduğunu belirtir. O, 'öteki' gurubuna girebilecek din ve inanç mensuplarına karşı toplu ve kesin bir reddi ve dışlayıcılığı benimsemez; kendi doğrularını ifadeden çekinmeden ve taviz vermeden ötekiyle her şartta ilişkiye açıktır. Uhrevi kurtuluş konusunda ise mutlakçı ve hakikatçidir; temel niteliklere uyulması halinde bireysel kurtuluş esastır. Ancak o, sosyal hayatta olgudan hareket eder, olguyu esas alır; bu yüzden çatışmacı değil, barışçı bir hakikati ön planda tutar, kısaca sosyal ilişkilerde ve bir arada yaşama konusunda çoğulcudur. Toplum organizasyonunda müslümanlar, öteki ile ilişkilerinde insaniliği ön plana çıkartarak, yaşama ve inanma hakkına saygı duyar, iyi ilişkileri devam ettirirler. Farklı iki toplum olduklarında da aynı ilkeler geçerlidir. Birbirlerinin haklarını, varlıklarını ve sınırlarını ihlal etmedikçe barış esastır. Ama bütün şartlarda Allah'ın mesajını insanlara ulaştırmaya çaba sarfetmek müminlerin görevidir. Çalışmamızdan çıkan sonuca göre, öncelikli ve esas olan genel ilkeler doğrultusunda Tektanrıcılarla dinî ve sosyal uzlaş, müşriklerle sosyal/insani uzlaş yolu be-

nimsenmiştir. Buna göre öteki ile ilişkinin temel fikri, dini olmaktan önce insani yani ahlakidir. Vahiy sürecinde tarihsel ve yerel şartlar gereği zaman zaman ilişkilerin kopması veya gerilime dönüşmesi üzerine kararlı ve egemen bir söylemin benimsenmesi ve bu yönde hükümlerin konulması, ebedi bir hüküm olarak alınamaz. Bütün bu açıklamalar ışığında temel önermemiz şu şekildedir: Kur'an dini çeşitliliği, vakıa olarak onaylar, ama küfre razı olmaz (39 Zümer 7; 9 Tevbe 96; 27 Neml 19). Buna binaen İslam, sosyolojik olarak çoğulcu, teolojik olarak Tanrı katında makbul olma bakımından mutlakçı, dolayısıyla dışlayıcıdır.

Hiçbir dinin bir diğerinden üstün olmadığı, bütün dinlerin aynı hedefe sahip olduğu ve insanın kurtuluşunda eşit oldukları anlamındaki dinsel çoğulculuğun (*religious pluralism*) fazlasıyla liberal olduğu söylenebilir. Yine bu anlayışın dinlerin mutlaklığını ve hakikat iddiasından vazgeçmesi sonucunu doğuracağına dikkat çekilmelidir. Aynı zamanda bu anlayış, bir dine bağlı olan bireylerin, dinlerine bağlılık, sadakat ve güven duyma duygularını zayıflatabilir. Bu durum, dinlerin müntesiplerinden istediği şeye yani kesin bağlılığa aykırıdır. Dine bağlılık, saygı ve güven gibi duygulardaki zayıflama birçok sorunu beraberinde getirir. Şu halde mevcut teorilerin (*çoğulculuk, kapsayıcılık, dışlayıcılık*) dışında yeni ve farklı bir yaklaşım olarak **hakikatçi çoğulculuk** veya **mükemmellik teoris**i, bu konuda yararlı olabilir. Öz olarak bu kavram, her bir dinin kendi hakikatini içinde barındırdığı ve inananlarına göre en mükemmel hakikat olduğu, fakat diğer 'hakikat'lere de yaşama hakkı verdiği anlamına gelir.

Sonuç olarak, din bilginleri, siyasi ve sosyal önderler, düşünürler, yazarlar, çizerler vs. İslam'ın öteki ile bireysel ve kurumsal ilişkilerini, açıklamaya çalıştığımız düzlemde ele almaları faydalı olacaktır. Geliştirilebilecek her türlü teori, söylem, doktrin ve öğreti İslam'ın özü ile mutabık, ana esaslarına ve insan fitratına uygun, insanlığın şerefini muhafaza, ona saygı, adaletsizlik ve baskıyı reddederek özgürlüğü esas alan, evrensel insani değerleri kapsayan nitelikleri haiz olmalıdır. Bu açılım, özgün olabildiği ölçüde mevcut teoriler arasında sıkışıp kalmaz, onlardan birisini tercih etmek zorunluluğu hissetmez, ama onlarla fikir alışverişinde bulunabilir. Kurtuluş konusunda esas otorite olarak Allah kabul edilirse, sorun daha rahat halledilebilir. Kişisel yargı, hüküm ve anlayışlara terk edildiği zaman çıkmazlar çoğalacaktır. Bu nedenle, kanaatimizce müslümanlar, ötekinin de kurtuluşu elde edebileceği umidini önceleyen bir fikri yaymalıdırlar. Dinî evrenselliği, siyasi güçle ve anayasal sınırlarla belirlenmiş alanlarda elde etmek yerine, ahlaki boyutu ön plana çıkararak insanlık için bir rahmet ortamının yaratılması çabasına girişmek en erdemli iş olacaktır.